
BORA KUZMANOVIĆ

FROMVE ILI ČOVEKOVE DIHOTOMIJE

Prve prevode Fromovih knjiga na naš jezik dobili smo početkom šezdesetih godina. Ta dela su unela određenu svežinu u naše rasprave i razmišljanja o čoveku i društvu jer su na kritičan, aktivistički i, po krajnjim porukama, optimističan način govorile o takvim temama kao što su bekstvo od slobode, autoritarnost i destruktivnost, bolesno i zdravo društvo. Duh ovih knjiga se osećao ili je krajnje konkretno dolazio do izražaja u tadašnjim raspravama na tribinama i u časopisima. From je, naime, u tim knjigama nastojao da pruži određene odgovore na pitanja koja muče savremenog čoveka, ne štedeći u svojoj kritičkoj analizi ni tog čoveka, a još manje društvo u celini. Međutim, ma koliko da su Fromove dijagnoze savremenog društva i čoveka bile oštre i uznemirujuće, on je uvek ukazivao da je izlaz moguć, ali da on zahteva napor od svakog pojedinca. To i činjenica da su knjige pisane lakim stilom i jezikom razumljivim prosečnom obrazovanom čitaocu objašnjavaju, verovatno, zašto je From jedan od najčitanijih autora ove vrste literature i u svetu i kod nas.

Mada su do danas prevedena na naš jezik gotovo sva Fromova značajnija dela, paradoksalna je činjenica da u nas dugo nije bilo objavljene šire i celovitije studije o Fromu (videti, na primer, bibliografiju D. Arnitovića u *Psihologiji* br. 3/1981). Monografija Žarka Trebješanina *Fromove dihotomije* jedna je od prvih te vrste na našem jeziku.* Ona popunjava prazninu koja je dugo trajala, dolazeći u trenutku kada je Fromov opus završen i kada se javlja potreba za temeljitim kritičkim preispitivanjem, interpretacijom i evaluacijom Fromovog stvaralaštva u celini. Za razliku od

* Žarko Trebješanin, *Fromove dihotomije*, Nolit, 1983, str. 220.

mnogih ranijih isključivo afirmativnih prikaza Fromovih ideja, u ovoj knjizi se selektivno i kritičkije pristupa Fromovom stvaralaštvu. Tri osnovna dela koje knjiga sadrži verovatno odražavaju i tri najvažnija autorova cilja. U prvom delu se razmatraju koreni Fromove misli, odnosno ukazuje na to koji su značajni autori i teorijski sistemi uticali na Froma. U drugom delu (»Fromova antropologija i teorija razvoja ličnosti«) sistematski se izlažu Fromove ideje. Treći deo nosi naslov »Kritičko preispitivanje Fromove teorije i njenog značaja«. Najviše prostora zauzima drugi središnji deo, u kojem je Trebješanin nastojao da što objektivnije i nepristrasno predstavi najvažnije Fromove antropološke i psihološke ideje, ograničavajući se najčešće na uzgredne i neizbežne kritičke primedbe da bi tek u završnom delu dao celovit kritički osvrt. Ovakav postupak daje šansu nedovoljno obaveštenom čitaocu da se najpre informiše te da, eventualno, i sam formira kritički sud pre nego što sazna kritičko stanovište autora monografije. Međutim, čitaocu koji dovoljno poznaje Fromovo stvaralaštvo može izgledati suvišnim i dugim to predstavljanje Froma i on se ponekad mora upitati zašto autor odmah ne komentariše Fromove ideje već taj posao odlaže. Ponekad niste sigurni da li Trebješanin samo nepristrasno iznosi ono što From misli ili se s njim i slaže. Završna, kritička poglavlja razrešavaju, međutim, mnoge dileme i čitalac vidi da pred sobom ima autora koji je sa istraživačkom strašću proučio sve što je From napisao, nastojeći da odvoji ono što je tražio od onog što je stabilno i trajno u Fromovom delu. Možda je taj završni deo mogao biti i obimniji jer se stiče utisak da je Trebješanin imao još šta da kaže i da neke svoje ideje dalje elaborira.

Valja, međutim, imati u vidu da je i prvi deo knjige zanimljiv i provokativan, jer nam tu Trebješanin zapravo nudi nešto drugačije čitanje i tumačenje Froma od uobičajenog. Uobičajeno je, na primer, da se kao koreni Fromove misli navode psihoanaliza i marksizam. Trebješanin, međutim, smatra da postoji i treći koren — filozofija egzistencije i da neke ideje From izvlači (duguje joj, kako kaže Trebješanin) iz nje bez obzira što nije sistematski je izučavao ovu filozofiju, a kako neki poznavoci Froma tvrde, pojedine knjige i način razmišljanja egzistencijalista su mu bili strani i teški. Trebješaninova teza je izazovna jer nije sasvim dokazana budući da se prvenstveno temelji na analizi sličnosti tema kojima se bave i egzistencijalisti i From. Moguća blaža formulacija bi bila da From možda preuzima samo neke teme (pre svega misao o egzistenci-

jalnim dihotomijama) i opise čovekovog reago-
vanja, ali ne i ideje o načinu razrešavanja
problema. Štaviše, neke egzistencijalne diho-
tomije i druge teme mogao je otkriti i sam,
te se iz sličnosti ne može pouzdano pretposta-
viti prosto preuzimanje ideja.

Druga je izazovna Trebješaninova teza da je
»Fromovo celokupno delo zapravo jedna ori-
ginalna reinterpretacija Freuda« (str. 12). Mo-
že se postaviti pitanje ne bi li izraz »duboka
revizija« bolje opisao Fromov odnos prema
Frojdovom učenju. Da li je prihvatanje op-
štih shema razmišljanja i pojedinih rešenja
(ideja o razlikovanju svesnog i nesvesnog, di-
namičko shvatanje karaktera), ali unetih u dru-
gačiji i širi teorijski okvir, dovoljno da se mo-
že govoriti samo o reinterpretaciji? Nije li u po-
kušaju spajanja psihoanalitičkog pristupa (i
to sadržajno drugačijeg od Frojdovog) sa mark-
sizmom From bitno iskoračio izvan horizonta
Frojdovog načina razmišljanja? No bez obzira
da li je Trebješanin našao najadekvatniji ter-
min, činjenica je da niko u nas nije tako
argumentovao i istovremeno koncizno analizirao
ambivalentan odnos Froma prema Frojdu.
Frojd je, kako primećuje Trebješanin, »bio i
ostao za Froma mislilac koji ga je najviše in-
spirisao i sa kojim je bio u neprekidnom i
plodnom dijalogu« (str. 12). Stoga je From uz
veliku kritičnost »pokazivao i snažnu privr-
ženost nekim ključnim Freudovim postavkama
i ogromno divljenje prema njemu«. On se
povremeno vraćao Frojdovom delu do kraja
svog života, braneći ga od neosnovanih kriti-
ka, ali i oštro kritikujući pokušaje obogotvorenja
i nekritičkog održavanja zabluda od strane
psihoanalitičkih udruženja. Čak, kako kaže
Trebješanin, From »pokušava da spase najvaž-
nija Freudova otkrića od samoga Freuda«, sme-
štajući ta otkrića (npr. o nesvesnoj dinamici
ličnosti i ulozi karaktera) u drugačiji teorijski
okvir, u čemu i jeste osnovni smisao Trebje-
šaninove teze o reinterpretaciji. Ipak, Trebje-
šanin smatra da ta reinterpretacija ne uspeva
da prevaziđe određene granice, da je manje
provokativna i uznemirujuća u odnosu na
Frojdove originalne teze, da neki pojmovi (bli-
ski »humanističkoj« struji u psihologiji) »pred-
stavljaju teorijski pad u odnosu na Freuda«.

Mislilac koji je najzaslužniji za to da se From
odlučio da »reinterpretira« Frojdove ideje, sta-
vljajući ih u novi teorijski okvir, bio je Marks.
From se divio Marksu kao stvaraocu, a još
više kao čoveku. Ipak, Trebješanin smatra —
i to je opet jedna od izazovnih teza — da From
nije razumeo Marksa, odnosno da ga je površno
i čak pogrešno tumačio. Bez sumnje, From je
više usvojio Marksove filozofsko-antropološke

postavke nego sociološko i ekonomsko učenje, mada Trebješanin smatra da je i njih krivo interpretirao i udaljio se od Marksovog gledišta. On mu, naime, zamera da je preneglasio ljudsku prirodu uopšte, tretirajući je metafizički, da nije u dovoljnoj meri uneo u svoju antropologiju tezu da je čovek društveno biće i da je, sve u svemu, za osnovu ljudske prirode uzeo »ljudsku situaciju«, shvaćenu apstraktno, neistorijski.

Kritičku analizu odnosa Fromovog učenja naspram Marksovog shvatanja čoveka i društva Trebješanin daje u prvom delu knjige (»Koreni Fromove misli«), ali i u trećem, završnom delu (»Kritičko preispitivanje Fromove teorije i njenog značaja«). Čini se da su kritički sudovi izrečeni u prvom delu znatno stroži i ne uvek dovoljno obrazloženi i ubedljivi. Nije, na primer, dovoljno jasan smisao primedbe o potcenjivanju društvene prirode čoveka upućene autoru koji među pet ljudskih potreba uključuje i »pripadnost (udruživanje) nasuprot narcizmu«, koji govori i o »bratstvu nasuprot rodoskrvrnjenju«, o produktivnoj ljubavi, o »društvenom karakteru« i slično, kao što je nejasna i Trebješaninova rečenica da »nema 'ljudske prirode' bez društva, njena stvarna osnova je zapravo samo društvo i društvena praksa» (str. 37). Mogao bi se steći utisak na osnovu ovakve formulacije da je pre čoveka nastalo ljudsko društvo umesto da je to rađanje bilo istovremeno, iz nekakvih životinjskih praoblika. Takođe je nedovoljno obrazložena primedba Fromu da nije čoveku pristupao istorijski. From, pre svega, dovoljno otvoreno usvaja evolucionistički pristup, ali — slično kao i Marks — smatra da je u toj evoluciji nastala nova vrsta koja prevazilazi životinjsku prirodu, odnosno koja je zadobila neke nove karakteristike, među njima i nove potrebe. On eksplicitno kaže: »Ovo rađanje čoveka možda je trajalo stotinama hiljada godina, ali ono što je važno to je da je nastala nova vrsta koja prevazilazi prirodu, da je život postao svestan samog sebe« (*Zdravo društvo*, str. 16, podvukao E. F.). Podsetimo se da je i sam Marks govorio o generičkoj suštini čoveka, »ljudskoj prirodi uopšte«, čoveku kao biću prakse, samotuđenju koje podrazumeva nedovoljnu realizaciju nekih ljudskih potencijala. Stoga se čini da Trebješaninova oštra kritika Froma (tj. njegovog pristupa sa stanovašta ljudske prirode) na izvestan način pogađa i Marksa (bar određena dela i ideje), iako Trebješanin to ne tvrdi niti ima nameru da kritikuje Marksa. Naprotiv, on hvali Marksov pristup, naglašavajući da je istorijski materijalizam »najfundamentalniji deo Marksovog shvatanja«. Na taj način se opredeljuje za jedno od mogu-

ćih čitanja Marksa, jedan od mogućih ključeva za razumevanje njegovog dela. Ali ako From na nekim mestima statično, metafizički tretira čoveka, čini se da Trebješanin hiperbolički naglašava istorijsku promenljivost čoveka tako da se stiče utisak da ljudske prirode u smislu nekih trajnijih potencijala i nema i da se sve da svesti na formulu da je čovek društveno biće, a da ostale karakteristike proizlaze iz te osnovne činjenice. Ta činjenica čini rešivim sve ostale ljudske probleme.

Ako se ipak složimo da ima smisla govoriti o ljudskoj prirodi kao skupu relativno trajnih (ali ne i apsolutno nepromenljivih) potencijala koji karakterišu čoveka kao vrstu, onda se čini da je u osnovi ispravna Fromova ideja da Marksovo shvatanje čoveka kao bića prakse dopuni shvatanjem o osnovnim ljudskim potrebama, koje su nastale u evoluciji, ali su se dovoljno stabilizovale da bi se moglo govoriti o karakteristikama čoveka kao vrste. Druga je stvar, naravno, što je konkretni spisak ljudskih potreba koji navodi From sporan i što on ne navodi dovoljno argumenata da dokaže kako je baš to i jedino to ono što izdvaja čoveka kao vrstu. Sporan je takođe i način na koji From povezuje pitanje ljudske prirode i ponašanje ljudi u određenim društvenim uslovima.

Argumentovanija, uravnoteženija i, čini se, umerenija kritika Froma izrečena je u završnom delu knjige. Ključna teza je da je Fromovo delo na određen način protivrečno, da se u njemu može nazreti sukob istorijskog i aistorijskog (metafizičkog), odnosno socijalnog i »humanističkog« pristupa ličnosti. Trebješanin čak navodi spiskove dela u kojima je više izražen jedan ili drugi pristup (aspekt). Doduše, neke razlike proizlaze iz karaktera tema koje From razmatra, ali sve se ne može objasniti prirodom teme. From doista navodi dovoljno društveno-istorijskih objašnjenja za pojavu »neproduktivnih tipova karaktera«, dok, kako kaže Trebješanin, »produktivni karakter nema neku čvrstu društvenu osnovu i ne vidi se kako nastaje i kako se formira u društveno-istorijskom procesu« (164). Slična protivrečnost postoji i u objašnjavanju »autoritarne« i »humanističke« savesti. Za prvu se nalaze objašnjenja (interiorizacija spoljašnjih autoriteta), a drugu na neki način otkriva u sebi sama individua i ta savest je nezavisna od sankcija i nagrada. Uopšte, From tzv. dobre strasti sagledava kao primarne u ljudskoj prirodi, a rdave strasti kao sekundarne, koje se razvijaju onda kada su blokirane primarne tendencije. Kako kaže u *Anatomiji ljudske destruktivnosti*, »čovek je biološki obdaren sposobnošću

za biofiliju, ali psihološki poseduje potencijal za nekrofiliju kao alternativno rešenje«. Međutim, From ne navodi neke ubedljive razloge protiv teze da i jedne i druge tendencije jesu ljudske mogućnosti i da od niza okolnosti zavisi koje će se strasti razviti.

Trebješanin smatra da taj neistorijski pristup najviše dolazi do izražaja upravo u shvatanju ljudske prirode, koja je, prema Trebješaninovom viđenju Fromovog shvatanja, određena i egzistencijalnim dihotomijama i antinomijama, na primer svešću o smrti i nemogućnosti da se taj kraj izmeni, protivrečnošću između ljudskih potencijala i onog što čovek stvarno može da ostvari u svom kratkom veku, protivrečnošću između ljudske individualnosti (i na toj osnovi nastajanja doživljaja usamljenosti i izolovanosti) i društvenosti, tj. potrebe za drugim ljudima. Trebješanin zamera Fromu što je te dihotomije shvatio aistorijski, što ih smatra večnim i nerešivim. Međutim, ako je From na nekim mestima preterano odvojio ova pitanja od društvenog konteksta i osmišljavanja tih dilema, čini se da je, s druge strane, Trebješanin potcenio značaj nekih napetosti koje proizlaze iz karakteristika ljudske egzistencijalne situacije. Ako su neke dileme rešive (npr. odnos između ljudske individualnosti i društvenosti), sve do kraja nisu. Ako je svest o smrti nekad manje opterećivala ljude, čini se da za čoveka moderne epohe ta činjenica postaje sve značajnija, da postaje izvor potrebe za traženjem smisla života. Čak kada se reše osnovne društvene protivrečnosti (klasne i ostale) pitanje smisla života, obeleženo svešću o ograničenosti ljudskog trajanja, postaje sve značajnija činjenica. Prema tome nisu sve dihotomije Fromove, ne podmeće ih on ljudima već zbilja postoje u ljudskoj egzistenciji. Ali, Trebješanin je u pravu kada insistira na tome da i ta tzv. večna pitanja nisu imala isti značaj za sve ljudske grupe i kulture i ne postavljaju se uvek kao osnovna pitanja niti su najvažnije determinante čovekovog ponašanja.

Najvažniji Fromov doprinos, po mišljenju Trebješanina, jeste pojam socijalnog karaktera, koji je najviše u skladu sa društveno-istorijskim — i još tačnije, marksističkim — pristupom čoveku i ličnosti. Da podsetimo, From razlikuje individualni i društveni karakter, podrazumevajući pod društvenim »suštinu karakterne strukture koja je zajednička većini članova iste kulture, suprotno individualnom karakteru po kome se ljudi razlikuju jedan od drugog iako pripadaju istoj kulturi«. Ali From se ne zadovoljava samo ovim statističkim određenjem već smatra da se društveni karakter

može razumeti samo ako se uzme u obzir i njegova funkcija, a »funkcija društvenog karaktera jeste da uobliči i kanališe ljudsku energiju u okviru datog društva radi neprekidnog funkcionisanja samog društva«. Drugim rečima, te zajedničke osobine koje podrazumevamo pod društvenim karakterom osiguravaju da ljudi žele da se ponašaju onako kako moraju da se ponašaju, odnosno da se ponašaju upravo onako kako bi sa stanovišta datog društvenog sistema trebalo da se ponašaju. No From ne upotrebljava dosledno i jednoznačno ovaj pojam. Navedeno određenje socijalnog karaktera blisko je značenju kulturnog karaktera, a podseća i na Marksovu tezu da su vladajuće ideje, ideje vladajuće klase. Naglašava se, dakle, značaj homogenizacije karakterne strukture i njegova povezanost sa vrednostima i ideologijom datog društvenog sistema. Međutim, na drugim mestima From, čini se, upotrebljava ovaj pojam i u užem značenju, u značenju klasnog karaktera, čija funkcija nije uvek da podržava i održava dati društveni sistem jer on naprosto proizlazi iz posebnog društvenog položaja i načina egzistiranja neke grupe i često je u suprotnosti sa zahtevima društvenog sistema. Takav, nešto drugačiji način shvatanja društvenog karaktera u odnosu na osnovnu definiciju omogućuje Fromu da govori o *tipovima* karaktera unutar istog društva (npr. primalački, izrabljivački, tržišni, revolucionarni).

Uz sve pohvale Fromu zbog koncipiranja ovog značajnog pojma za društvene nauke, Trebješanin mu upućuje i određene kritike. Najpre, smatra da sam From nije dovoljno upotrebljavao i primenjivao ovaj pojam u svom stvaralaštvu već je u nekim delima bio više na pozicijama tzv. humanističke psihologije. Zatim, Trebješanin osporava Fromovu shemu odnosa društveno-ekonomske osnove, društvenog karaktera i ideologije jer smatra »da ideologije i vrednosti, kao socijalne pojave, ne mogu biti određene psihološkom pojavom kao što je društveni karakter«. Naprotiv. Parafrazirajući Marksa, Trebješanin naglašava da »nisu društvene vrednosti, ideje i ideologije određene karakterom ljudi, već obrnuto, karakter ljudi određen je društvenim vrednostima i ideologijama«. Stoga i daje, nešto složeniju, obrnutu shemu odnosa. Nama se čini da kruto postavljanje ove dileme nije dovoljno plodonosno i da zapravo Fromov pojam društvenog karaktera podrazumeva dijalektičku vezu koja se ostvaruje posredstvom porodičnog vaspitanja i formiranja ličnosti u ranom detinjstvu, bez obzira što je i sam From na jednom mestu dao krutu shemu. Savremena istraživanja doista

pokazuju da osobine ličnosti stečene u detinjstvu (kada se još ne može govoriti o usvojenoj ideologiji) čine ljude *prijemčivim* za ovu ili onu ideologiju (ili bar neki globalni ideološki smer), odnosno za određene vrednosne orijentacije. No pitanje odnosa između društvene osnove, ličnosti (ili karaktera, ako se držimo Fromove terminologije) i ideologije zahtevalo bi detaljniju elaboraciju, što bi izlazilo izvan okvira ovog osvrta.

Knjigu *Fromove dihotomije* pisao je psiholog, ali psiholog koji se lako kreće u različitim oblastima i koji kompetentno razmatra šira pitanja odnosa pojedinca i društva. Štaviše, neka njegova gledišta o ovom odnosu bliska su sociološkim, zapravo klasično-marksističkim interpretacijama. U svakom slučaju, reč je o radu interdisciplinarnog karaktera koji i svojim izazovnim tezama i suptilnom analizom Fromovog dela privlači pažnju različitih stručnjaka, ali i široke čitalačke publike, jer je knjiga pisana izvanrednim stilom i jezikom. Podnaslov knjige — *Ljudska priroda i društveni karakter* — ukazuje na osnovne ambicije autora, ali je stvarni zahvat bio još širi. Zapravo, koncizno i kritički je intepretirano i analizirano celokupno Fromovo stvaralaštvo. Naravno, ta analiza je naučnog karaktera i odnosi se na naučni aspekt Fromovog dela, što znači da se Trebješanin nije previše bavio evaluacijom Fromovih humanističkih stavova, htenja i akcija, koji su, bez sumnje, uticali i na njegove naučne poglede. Glavni doprinos ove knjige, po našem mišljenju, jeste u argumentovanoj analizi izvesne protivrečnosti u Fromovom delu i ukazivanju na korene te protivrečnosti. From je očigledno nastojao da napravi sintezu različitih teorijskih orijentacija, pre svega marksizma i psihoanalize, a u određenoj meri i egzistencijalizma. To mu, međutim, nije sasvim polazilo za rukom te je u određenim periodima i u obradi određenih tema bio više pod uticajem jedne ili druge orijentacije. Njegova izrazito humanistička stremjenja ponekad su takođe dovodila do previđanja ili jednostranog interpretiranja nekih pojava.